

MAŁGORZATA KRAKOWIAK
Uniwersytet Łódzki
ORCID – 0000-0001-5724-301X

IDEA KRAJOZNAWSTWA A KSZTAŁTOWANIE TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ MŁODZIEŻY W KRÓLESTWIE POLSKIM NA POCZĄTKU XX WIEKU*

Wprowadzenie: Na początku XX wieku w Królestwie Polskim rozwijała się idea krajoznawstwa jako ruch społeczny i przedmiot naukowych rozważań. Miała ona szczególne znaczenie ze względu na warunki społeczno-polityczne ziem polskich. Była próbą przeciwstawienia się rusyfikacji poprzez działania służące zachowaniu dziedzictwa i tradycji mających sprzyjać budowaniu i utrzymywaniu tożsamości narodowej.

Cel badań: Celem artykułu jest ukazanie idei krajoznawstwa i roli ruchu krajoznawczego jako narzędzia kształtowania tożsamości narodowej adolescentów w Królestwie Polskim na początku XX wieku.

Stan wiedzy: W dotychczasowych opracowaniach dotyczących historycznych aspektów ruchu krajoznawczego skoncentrowano się głównie na ewolucji idei, jej początkach, przykładach praktycznej realizacji działań oraz przedstawicielach ruchu krajoznawczego. Choć w niektórych tekstach omawiano problematykę krajoznawstwa jako narzędzia edukacyjnego, to brakowało pogłębionych analiz uwzględniających wpływ idei krajoznawczej na kształtowanie tożsamości narodowej adolescentów.

Podsumowanie: W działaniach krajoznawczych upatrywano nadzieję na kształtowanie postaw patriotycznych i obywatelskich. Formy działań krajoznawczych na początku XX wieku służyły edukacji patriotycznej. Mimo deklaracji o demokratycznym charakterze ruchu krajoznawczego, pozostawał on ruchem ekskluzywnym szczególnie dla osób ze środowisk nieelitarnych i mniejszości narodowych.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie, młodzież, krajoznawstwo, tożsamość narodowa

* Sugerowane cytowanie: Krakowiak, M. (2024). Idea krajoznawstwa a kształtowanie tożsamości narodowej młodzieży w Królestwie Polskim na początku XX wieku. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, 43(1), 213–227. <http://dx.doi.org/10.17951/lrp.2023.43.1.213-227>

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” w latach 2018–2023 nr projektu 01SPN 17 0020 18, kwota finansowania 751 222 zł.

Publication financed under the programme of the Minister of Science and Higher Education entitled “Szlakami Polski Niepodległej” in 2018–2023 project number 01SPN 17 0020 18, funding amount 751 222 zł.

WPROWADZENIE

Wśród zasadniczych problemów, będących w kręgu społecznego zainteresowania w okresie zaborów, znalazło się wychowanie i kształcenie młodzieży. Obserwatorzy życia społecznego zwracali szczególną uwagę na kształtowanie postaw i wartości młodego pokolenia w kraju bez własnej państwowości. Za szczególnie ważne uważano sposoby służące utrzymaniu i budowaniu tożsamości narodowej młodych osób. Zwrot ku adolescentom był związany ze społecznie kreowaną i przyjętą – sięgającą do romantycznych wartości – znaczącą rolą młodego pokolenia (Bołdyrew, 2023, s. 13). Wiązał się on także z okresem intensywnych przeobrażeń na przełomie XIX i XX wieku, związanych z industrializacją oraz przemianami w sferze życia społecznego, kulturalnego i politycznego w Królestwie Polskim. Te zmiany wpłynęły na podkreślenie znaczenia młodzieży w życiu publicznym i potencjału adolescentów, który mógł zostać wykorzystany w perspektywie odbudowy niepodległego państwa (Bołdyrew, 2019).

PROBLEM I CEL BADAŃ

Prowadzenie działań wychowawczo-oświatowych w czasie silnej rusyfikacji zmuszało do poszukiwania form pracy, które służyły zachowaniu polskiej kultury i tradycji, a jednocześnie nie przyciągały nadmiernej uwagi carskich władz. Jednym z takich rozwiązań było krajoznawstwo, którego myśl przewodnia koncentrowała się na „poznawaniu kraju”. Celem artykułu jest przedstawienie tej idei jako narzędzia kształtowania tożsamości narodowej adolescentów w Królestwie Polskim na początku XX wieku. W przededniu I wojny światowej krajoznawcy określali cele i kierunki działań, opisując oczekiwany wzorzec postaw. Przedmiotem badań uczyniono konceptualizację idei krajoznawstwa i ruchu krajoznawczego w prasie, broszurach oraz poradnikach wydawanych w Królestwie Polskim. Publikacje te miały znaczący wpływ na kształtowanie opinii społecznej. Uznając materiały drukowane, w szczególności prasę, za „fonopress epoki” (Stępnik, 2008, s. 147) można ukazać krystalizowanie się idei krajoznawstwa oraz wskazywane przez krajoznawców i działaczy społeczno-oświatowych pożądane kierunki działań (Bednarz-Grzybek

i in., 2023). Materiały te stanowiły interesujące źródło do badań historyczno-pedagogicznych. Należy jednak zaznaczyć, że publikacje były poddawane cenzurze władz zaborczych. Utrudniało to przekazywanie informacji, czasem wręcz uniemożliwiało i wiązało się z wykorzystywaniem języka ezopowego.

STAN WIEDZY

Ideę krajoznawstwa skoncentrowano na poznaniu kraju, jego historii, pamiątek, zabytków i walorów przyrodniczych. W publikacjach, zwłaszcza tych zamieszczanych w „Ziemi”, wykorzystywano określenie „polskie krajoznawstwo”, co wskazywało na szczególnie kontekst społeczny i historyczny. Celem tej idei było budowanie narodowej samowiedzy, a włączenie się w ruch krajoznawczy miało służyć autodefiniowaniu „ogółu społeczeństwa” jako Polaków. Realizacja idei miała przebiegać w różnych obszarach, które odwoływały się do teorii narodu osadzonej w prymordializmie (Łuczewski i Maślanka, 2014, s. 253). Działania miały służyć kształtowaniu w młodym pokoleniu przynależności do wspólnoty, którą rozumiano jako wspólnotę narodową i etniczną. Wśród ważniejszych założeń było poznanie historii przodków, zwłaszcza tych, którzy walczyli o niepodległość ziem polskich, zwrócenie uwagi na osoby oraz miejsca ważne historycznie. Równie ważne było poznawanie dorobku kultury poszczególnych regionów kraju, tradycji, zwyczajów, ubioru, obrzędów ludowych, czyli folkloru. Zakładano, że kontakt młodzieży z miast z mieszkańcami wsi będzie nie tylko formą zdobywania wiedzy, ale także przyczyni się do tworzenia więzi kulturowych. Podkreślano również znaczącą rolę języka polskiego, który uważano za szczególnie ważny element budowania i zachowania tożsamości zbiorowej (Growiec i Kaprański, 2014). Język miał wyjątkowe znaczenie w okresie zaborów, gdyż traktowano go jako spoiwo łączące naród polski ponad kordonami. Uważano, że posługiwanie się językiem polskim to także podtrzymywanie ciągłości narodowej oraz wyraz patriotyzmu. Aleksander Janowski wskazywał, że Polakami są ci, którzy posługują się mową polską. Pisał: „Inaczej te dzieci mieszkają, inaczej jedzą, inaczej się ubierają, inaczej się uczą, lecz mówią jednakowo, więc też właśnie mowa to jest wspólny skarb narodu, to jest łącznik, co wszystkich jednoczy w potężny naród polski” (Janowski, 1916a, s. 71). Wskazywał, że narodem są również Ci, którzy posługują się językiem polskim i są na emigracji. Zauważał także, że ziemie polskie zamieszkiwały mniejszości narodowe Niemcy, Rosjanie, Żydzi. Zaznaczał również, że Polacy w zależności od zróżnicowania terytorialnego z Krakowa, Mazur, Podlasia różnią się od siebie ubiorem, zwyczajami i charakterem. Hasło krajoznawców „poznaj swój kraj” wiązało się także z odkrywaniem nieznanych miejsc, poznawaniem najbliższego otoczenia i popularyzowaniem informacji o zabytkach. Duże znaczenie miały obiekty historyczne oraz te współczesne, które były interesujące poznawczo i miały służyć poszerzeniu wie-

dzy. Przykładem były wzorowo prowadzone gospodarstwa rolne, które zwiedzali uczniowie szkół włościańskich. Informacje zdobyte w tych miejscach mogły być wykorzystywane przez nich w praktyce. Autorzy tekstów dotyczących krajoznawstwa nie precyzowali w nich terminów „młodzież” i „adolescencja”. Wypowiadający się na temat młodego pokolenia nie dostrzegali różnicowania tego pojęcia w zakresie wieku, płci, wyznania. O ile zauważano i pisano o działaniach kierowanych do młodego pokolenia włościan, to w tekstach o ogólnych założeniach krajoznawstwa pomijano np. kwestię adolescentów ze środowisk mniejszości narodowych.

Propagowana w przededniu I wojny światowej idea krajoznawstwa zakładała, że w „poznaniu kraju” aspekty rekreacyjne powinny być zminimalizowane na rzecz walorów poznawczo-wychowawczych. Był to również czas, w którym zaczęto zauważać kwestie związane z ochroną środowiska i zabytków. Ta potrzeba wynikała z konieczności zachowania informacji nie tylko w pamięci, ale także z zabezpieczenia historycznych pamiątek. Ludwik Sawicki – krajoznawca i archeolog, zauważał, że podejmowanie wykwalifikowanych działań krajoznawczych wiązało się z koniecznością posiadania wiedzy i umiejętności. Zaznaczał, że w procesie tym szczególną rolę mieli włościanie, gdyż często jako pierwsi mieli dostęp do pamiątek po przodkach. Podkreślał, że powinni oni darzyć je „czcią i miłością” oraz chronić je przed zniszczeniem, gdyż postawa taka jest „wyrazem miłości do ojczyzny” (Sawicki, 1913, s. 8–9). Zaangażowanie włościan w działalność krajoznawczą na taką skalę było podejściem utopijnym. Pierwszy problem wynikał z braku poczucia tożsamości narodowej tej grupy. Dla znacznej części społeczeństwa idea narodowa była obca. Próbowano wprowadzać postawy krajoznawcze wśród włościan, których tożsamość narodowa na początku XX wieku dopiero się kształtowała, dotyczyło to zarówno dorosłych, jak i młodzieży. Jan Molenda (1999) pisząc o świadomości narodowej chłopów, odwoływał się do stwierdzenia Stefana Kieniewicza, który pisał: „[...] na początku XX w. chłop-patriota polski stanowił raczej wyjątek, aniżeli zjawisko typowe” (Kieniewicz, 1982, s. 248). Na problem braku świadomości narodowej w przededniu I wojny światowej wskazywał także Nikodem Bończa-Tomaszewski, pisząc: „Chłopi jako zbiorowość nie posiadali świadomości narodowej” (Bończa-Tomaszewski, 2005, s. 92). Jednocześnie nie zauważano znaczącego odsetka mieszkańców, którzy byli niepiśmienni. Przedstawiciele dorosłego pokolenia włościan krytykowano za „barbarzyństwo”, gdy nie chcieli dzielić się z krajoznawcami informacjami lub przekazywali je w zmienionej formie (Sawicki, 1913, s. 11). Drugim problemem, na który wskazywali krajoznawcy, było niewłaściwe rozumienie przez włościan „wartości” pamiątek. Nie zawsze byli w stanie ocenić historyczną wartość przedmiotów znajdujących na polach i strychach. Ich trudna sytuacja społeczno-ekonomiczna skutkowała tym, że nie zawsze przestrzegali zasad ochrony starych drzew czy ruin budowli, które mogły być wykorzystane jako materiał budowlany. Rozwiązaniem wskazywanych problemów miało być prowadzenie działań krajoznawczych wśród uczniów szkół

gospodarczych i rolniczych. Wierzono, że absolwenci, którzy powrócą do gospodarstw i będą działać w lokalnych społecznościach, będą jednocześnie propagować ideę krajoznawstwa wśród mieszkańców rodzinnych wsi.

Rozwijająca się idea krajoznawstwa w Królestwie Polskim z określonym przez jej twórców programem była często trudna do realizacji. Określona na początku XX wieku koncepcja nie była „uszyta na miarę” mieszkańców Kongresówki, gdyż w wielu obszarach można było dostrzec ekskluzyjne cechy. Z założenia idea krajoznawstwa była demokratyczna, ale równocześnie stanowiła narzędzie segregacji społecznej (Kubkowski, 2018, s. 363). Nie zauważano, że formułowane postulaty działań odnosiły się głównie do elit intelektualnych. Choć zachęcano włościan (a także robotników) do włączenia się w ruch krajoznawczy, to wiązało się to z przewyciężeniem wyzwań mentalnych i ekonomicznych. Młodzież pochodząca z tych środowisk bardzo często nie miała funduszy i czasu na realizację działań krajoznawczych, możliwe także, że niekiedy nie odczuwała wewnętrznej potrzeby, by je podejmować. Chociaż informowano o działalności na prowincji, to jednak angażowała się w nią głównie młodzież wywodząca się ze środowiska lokalnej inteligencji. W konceptualizacji idei krajoznawstwa nie zauważano zróżnicowania etnicznego i wyznaniowego mieszkańców Królestwa Polskiego; w 1913 roku w Królestwie Polskim 76% społeczeństwa było wyznania rzymsko-katolickiego i mariawickiego, 3,7% prawosławnego, 5,3% protestanckiego, pozostałe 15% mieszkańców było wyznawcami judaizmu (Krzyżanowski i Kumaniecki, 1915, s. 37; Chwalba, 2000, s. 320). Z założenia idea ta miała być apolityczna, ale kierunki działań i formy jej realizacji nawiązywały do myśli obozu narodowego. Pisząc o adresatach ruchu, przyjmowano, że posługują się oni językiem polskim i zamieszkują terytorium „kraju”. Używano tego określenia, nie podając – zapewne z powodu cenzury – dokładnego terytorium. Opisując obszar, który uważano za ważny w poznaniu, odwoływano się do regionów geograficznych z map fizycznych i stwierdzano, że obejmuje on teren pomiędzy „turniami Tatr a piaszczystym brzegiem Bałtyku” (Jurgis, 1912, s. 530). Nie podejmowano problematyki osób innego wyznania czy etnicznego pochodzenia, które posługiwały się językiem polskim i zamieszkiwały Królestwo Polskie. Odrębne zagadnienie stanowi problem głęboko zasymilowanej młodzieży żydowskiej – o tym zagadnieniu krajoznawcy nie wspominali w swoich tekstach. Deklarowany demokratyzm był jedynie teoretyczny; w praktyce – poza nielicznymi wyjątkami – ruch i idea miały charakter elitarny i były prowadzone z „perspektywy stolicy”, zaplanowane i wdrażane głównie przez przedstawicieli inteligencji.

W prasowych publikacjach dotyczących krajoznawstwa najczęściej skupiano się na przedstawicielach elit – burżuazji, zarzucając jej brak należytego zainteresowania krajoznawstwem, a także na włościanach, których sytuowano jako grupę wymagającą wsparcia i wskazania drogi działań oraz młodzieży, której poświęcano szczególnie dużo uwagi, podkreślając znaczenie i rolę młodego pokolenia. Zakładano, że zaangażowanie adolescentów w zdobywanie wiedzy o kraju, tradycjach

i kulturze jego mieszkańców poprzez zwiedzanie i gromadzenie zbiorów miało wpływać na kształtowanie tożsamości narodowej. Elementy te łączono z pojęciem etniczności – rozumianej jako rodzaj więzi społecznej i zespołu cech grupy etnicznej (Babiński, 1998, s. 193). To, co etniczne, bardzo często identyfikowano z tym, co narodowe. Uznawano, że ta wspólnota cech jest stale obecna i dziedziczona, dlatego utożsamianie z nimi i ich podtrzymywanie miało służyć także kształtowaniu tożsamości etnicznej adolescentów. Rozwijająca się na początku XX wieku koncepcja krajoznawstwa sprzyjała identyfikacji młodzieży z funkcjonującymi w zbiorowych wyobrażeniach wartościami i symbolami opartymi na historii i zasobach przyrodniczych Polski. Przyjęcie ich przez młode pokolenie miało być wyrażone w jego postawie społecznej i moralnej, związanej z elementami poznawczymi i emocjonalnymi, a także miało na celu przeciwdziałanie rusyfikacji.

W przededniu I wojny światowej, w okresie intensywnego rozwoju krajoznawstwa na jego temat wypowiadało się liczne grono krajoznawców i działaczy społeczno-oświatowych. W prasie, broszurach i poradnikach opisywali różne rozumienie krajoznawstwa, wśród tych wypowiedzi wyraźnie widać dwa główne nurty: wychowawczy i naukowy. Aleksander Maciesza – lekarz, działacz społeczno-oświatowy w „Ziemi”, konstataował: „Krajoznawstwo – wiedza o kraju – możliwie pełny zbiór wszelkich faktów, odnoszących się do danego kraju, jest w pierwszym rzędzie powołane do wytwarzania tak koniecznej samowiedzy narodowej” (Maciesza, 1910, s. 98). Przekonywał, że znajomość własnego kraju ma doniosłe znaczenie „dla uobywatelnienia jego mieszkańców” oraz podkreślał konieczność jego rozwoju w kierunku teoretycznym. Za szczególnie ważne uważał obok wiedzy przyrodniczej i historycznej zwracanie uwagi na informacje o warunkach życia mieszkańców poszczególnych regionów i ich otoczenia, a także poznawanie warunków ekonomicznych i społecznych.

Propagatorem i zwolennikiem nurtu naukowego był Ludomir Sawicki – profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, geograf, podróżnik, który prowadził badania antropogeograficzne. Na łamach „Ziemi” wskazywał na naukowe podejście do krajoznawstwa. Zaznaczał, że krajoznawców interesowały kwestie szkolnictwa oraz zagadnienia historyczne z uwzględnieniem problematyki społecznej, ekonomicznej i socjologicznej (Sawicki, 1910, s. 5–7). Na temat ten wypowiadał się też Wacław Nałkowski – geograf, nauczyciel i publicysta, który na łamach „Ziemi” pisał, że krajoznawstwo to: „wiedza o kraju, zbiór faktów odnoszących się do danego kraju” (Nałkowski, 1910, s. 18). Twierdził, że nie jest to „ani nauka, ani sztuka, lecz informacja, źródło, z którego zarówno geografia jak i inne nauki oraz sztuki, czerpać mogą materiał do swoich opracowań” (s. 18). W idei poznania kraju ważne było praktyczne doświadczenie oraz badania naukowe, zachowanie śladów przeszłości oraz rejestracja zabytków. Kazimierz Kulwiec – krajoznawca, działacz społeczno-oświatowy, w czasopiśmie „Ziemia” oceniał, że projektu badań nie udało się zrealizować. Krytykował postawę społeczeństwa polskiego – w szczególno-

ści przedstawiciele grup elitarnych – za opaczne rozumienie idei krajoznawstwa. Konstatował, że nauka była wypierana przez turystykę, wycieczki i wędrówki, które stanowiły jedną z metod poznania, a nie główny obszar działalności (Kulwiec, 1914, s. 227). Publikacje krajoznawców zamieszczane w fachowym tytule – jakim była „Ziemia” – wskazują, że na początku XX wieku podejmowano próbę metodycznego ugruntowania krajoznawstwa – wskazania i sprecyzowania obszarów badań, połączonych z poznawaniem, odkrywaniem i gromadzeniem informacji. Włączenie podejścia naukowego było przejawem uwzględnienia pierwiastków pozytywnych i prób racjonalizacji działań tego ruchu.

Instytucjonalne działania poprzedzała praktyka ludzi, którzy tworzyli podstawy ruchu krajoznawczego w Królestwie Polskim. W praktycznej realizacji idei krajoznawstwa odwoływano się do oświeceniowej myśli pedagogicznej. Spuścizna Komisji Edukacji Narodowej oraz myśl pedagogiczna i działalność takich postaci, jak Stanisław Staszic, Wincenty Pol i Julian Ursyn Niemcewicz były dla twórców ruchu krajoznawczego jednymi z wzorów działalności. Na początku XX wieku krajoznawstwo nie było ruchem nowym; to, co zmieniło się wobec oświeceniowej działalności, to większe zwrócenie uwagi na jego charakter poznawczy oraz instytucjonalizowanie działań. W Królestwie Polskim inicjatywy działaczy społeczno-oświatowych w zakresie turystyki i krajoznawstwa zostały zinstytucjonalizowane w 1906 roku wraz z zatwierdzeniem przez władze zaborcze Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Sformalizowanie tych działań było możliwe dzięki zmianom w przepisach prawa i wprowadzeniu przez Mikołaja II tymczasowych przepisów o stowarzyszeniach i związkach w marcu 1906 roku (Ćwikła, 2018, s. 163). W praktyczną realizację tej idei w Królestwie Polskim wpisywały się inne organizacje, w tym: Warszawskie Towarzystwo Wioślarskie założone w 1878 roku, Warszawskie Towarzystwo Cyklistów powołane w 1886 roku oraz działające od 1909 roku Towarzystwo Automobilistów Królestwa Polskiego (Szewczyk, 2017, s. 161). Warto podkreślić, że interesującymi badaniami byłyby analizy materiałów i porównanie realizacji idei krajoznawstwa także w zaborze pruskim i austriackim, zwłaszcza w Galicji, gdzie panowała większa autonomia działalności, a ruch krajoznawczy miał dogodniejsze warunki do rozwoju. Pierwszą organizacją o tym charakterze było utworzone w 1873 roku Galicyjskie Towarzystwo Tatrzańskie (zatwierdzone w 1874 roku i przekształcone w Towarzystwo Tatrzańskie).

Propagowaniem idei krajoznawstwa zajmowali się głównie działacze zgromadzeni wokół Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. To grono pochodziło z różnych środowisk, miało różne zawody i odmienne światopoglądy, począwszy od postępowych aż po konserwatywne. Należeli do niego m.in.: Aleksander Janowski, Kazimierz Kulwiec, Karol Hoffman, Maksymilian Heilpern (Bołdyrew i Krakowiak, 2023a, 2023b; Grabowska-Pieńkosz, 2023; Michalska, 2023). Wśród nich szczególną rolę pełnili Janowski i Kulwiec, którzy prowadzili szeroką działalność oświatową i popularyzatorską wśród młodzieży (Krakowiak, 2022).

W zinstytucjonalizowanym ruchu krajoznawczym można dostrzec przejawy nowoczesności, przede wszystkim jego stowarzyszeniowy charakter – hierarchie organizacji, powoływanie prowincjonalnych oddziałów oraz konieczność przestrzegania zasad i regulaminów. Przejawem jest również zmiana form zdobywania wiedzy poprzez praktyczne doświadczanie i poznawanie, co sprzyjało unowocześnieniu kultury życia codziennego. Postrzeganie krajoznawstwa jako ruchu służącego edukacji obywatelskiej adolescentów można uznać za instrument służący utrzymaniu społecznego porządku (szerzej o edukacji obywatelskiej zob. Kizwalter, 2007, s. 54–60). Aleksander Janowski opisując funkcjonowanie towarzystwa, wskazywał, że działania podejmowane po jego legalizacji służyły pracy „nad podtrzymaniem i rozwojem ducha narodowego” (Janowski, 1916b, s. 3). Konstatawał, że wykreślenie geografii i historii z programów szkolnych powodowały lukę w kształceniu, której wypełnić nie było wstanie wykształcenie domowe. Idea krajoznawstwa była wykorzystywana z powodzeniem przez nauczycieli prowadzących tajne nauczanie, wśród których była Stefania Sempołowska. Oprowadzała ona młodzież po Warszawie, a w utworzonej przez siebie szkole prowadziła lekcje geografii, ukazując zasoby historyczne i przyrodnicze miasta (Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, sygn. 20, k. 15, 42).

W prasie społeczno-kulturalnej krajoznawcy i działacze społeczno-oświatowi opisywali formy realizacji idei krajoznawstwa, podkreślając znaczenie wymiaru poznawczego i wychowawczego wpływającego na kształtowanie tożsamości adolescentów. Najbardziej rozpowszechnioną formą działań krajoznawczych były wycieczki. Na początku XX wieku w Królestwie Polskim zbiorowe wyjazdy i podróże zorganizowane dla młodzieży nie były nowością. W prasie informowano, że działania te rozpoczęły się na szerszą skalę już w pierwszej połowie XIX wieku za sprawą Wojciecha Jastrzębowskiego, wykładowcy Instytutu Rolniczo-Leśnego w Marymoncie, który organizował dla studentów wycieczki naukowo-krajoznawcze. Mikołaj Wisznicki, pisząc o ich realizacji na początku XX wieku, stwierdzał, że wycieczki po kraju „wchodzą w modę”, jednocześnie dodawał, że nadal nie doceniano ich walorów kształtująco-wychowawczych (Wisznicki 1912, s. 5). W „Bibliotece Warszawskiej” argumentowano, że wypełniają one lukę w wychowaniu obywatelskim młodego pokolenia. Pisano: „Každy, komu wychowanie dzielnych, rozumnych i dobrych obywateli kraju leży na sercu, poczuwać się winien do obowiązku popierania tak ważnego czynnika wychowawczego, jakim są wycieczki krajoznawcze młodzieży” (Kronika..., 1908, s. 419).

Ideę krajoznawstwa, mającą na celu budowanie tożsamości narodowej młodzieży w czasie wycieczek, realizowano poprzez odwiedzanie miejsc ważnych dla historii Polski. Uznawano je za „nośnik wartości narodowych” i publikowano informacje o miastach i okolicach wartych poznania, a także miejscach kultu religijnego. Te ostatnie ukazywały charakter religijno-patriotyczny wyjazdów oraz znaczenie „religii patriotycznej”, w myśl której obronę polskości utożsamiano z obro-

ną wiary (Micińska, 1995, s. 332). Wskazywanie w publicystyce „miejsc ważnych” było próbą budowania opowieści o przeszłości wpisującą się we wspólną pamięć i doświadczeń społeczeństwa polskiego. W opinii publicystów wycieczki miały także kształtować poczucie jedności z ziemiami polskimi, na liście ważnych miejsc do zwiedzania znalazły się takie regiony, jak Podhale, Mazury i Kaszuby, które pozwalały na zapoznanie się z lokalną kulturą. Ponadto twierdzono, że poznanie różnych okolic ziem polskich i „bezcennych zabytków dawnej kultury rodzimej” służyło kształtowaniu szacunku do historii i pamiątek. Za zasadne uznawano wyjazdy mające na celu doświadczenie przez młodzież przejawów postępu i modernizacji społeczeństwa polskiego, co było możliwe dzięki zwiedzaniu wzorowo prowadzonych gospodarstw i wsi, np. Liskowa (Chmielińska, 1912, s. 5–6). Idea krajoznawstwa zakładała także poznawanie młodzieży z kulturą włościańską. W „Tygodniku Ilustrowanym” Zdzisław Dębicki przekonywał, że może to wpływać na wyrobienie obywatelskiego współobcowania z „ludem polskim, nie skażonym jeszcze wpływami wielkomiejskich miast i wielkich środowisk życia fabrycznego” (Z.D., 1909, s. 498). Za istotny element wyjazdów uznawano także kształtowanie postaw obywatelskich w młodzieży. W publicystyce stwierdzano, że zespołowe podróże uczyły zgodności, a jednocześnie zmuszały do rezygnacji z osobistych potrzeb na rzecz ogółu. Skłaniały do rezygnacji z egoizmu i kształtowały „największą i najcenniejszą cnotę obywatelską – ofiarność czynną” (Wisznicki, 1912, s. 7), co uważano za pożądaną postawę wśród adolescentów. Wycieczki miały zarówno walory wychowawcze, jak i służyły zdobywaniu informacji przyrodniczych, geograficznych, etnograficznych, ekonomicznych i historycznych.

Poszerzenie wiedzy o kraju i jego walorach przyrodniczych, będące jednym z priorytetów idei krajoznawstwa, było możliwe dzięki akcji odczytowej. Cykliczne spotkania, zdaniem publicystów, będące wykładami połączonymi z prezentacjami obrazów (przezroczy) z „widokami kraju, typów ludowych z różnych okolic i wzorów przemysłu ludowego” (Kronika..., 1908, s. 420), służyły poszerzeniu wiedzy krajoznawczej. W czasopiśmiennictwie informowano, że akcja odczytowa była kierowana do szerokiego grona odbiorców, w tym także do młodzieży włościańskiej i robotniczej (Janowski, 1914, s. 65–66).

Pomocna w kształtowaniu narodowej tożsamości młodego pokolenia miała być lektura książek o tematyce krajoznawczej. W publicystyce polecano wydawnictwa przybliżające informacje o „rodzimej ziemi”, twierdząc, że pozwalają na poznanie jej kulturowych, historycznych i przyrodniczych zasobów. Do pionierskich opracowań popularyzujących ideę krajoznawstwa należała *Metodyka wycieczek krajoznawczych* (1909), która zawierała przedruki ogłoszonych wśród pedagogów i adolescentów prelekcji dotyczących faunistyki, etnografii, folkloru, geologii, archeologii, antropologii, florystyki, fotografii, organizacji wycieczek, higieny i ratownictwa na wycieczkach oraz zabytków architektonicznych. Szerzeniu zainteresowania krajoznawstwem miały służyć również mapy, m.in. puszczy Kampinoskiej

i Białowieskiej oraz pocztówki artystyczne z widokami i wizerunkami zabytków architektonicznych. Trudno stwierdzić, na ile drukowane materiały przyczyniały się do rozwoju ruchu krajoznawczego wśród młodzieży i rozbudzały jej zainteresowanie tą ideą. Uznawano je za przydatne w poznawaniu kraju i opisywano je jako drogowaskazy. Nie zauważano jednak, że jednocześnie służyły kreowaniu doświadczenia turystycznego i wyobrażeń o celu podróży zgodnie z założeniami autora wydawnictwa (Podemski, 2005). Nie dostrzegano również faktu, że były one dostępne dla osób, które posiadały fundusze na ich zakup lub uczęszczały do szkół, gdzie materiały te były dostępne.

Ideę krajoznawstwa opierającą się na praktycznym doświadczeniu koncentrowano na włączeniu uczniów gimnazjów i studentów w gromadzenie eksponatów przyrodniczych – realizację działań paranaukowych. Okazy roślin krajowych, zwierząt, owadów, kamieni, wykopalisk i monet – zdaniem Stanisława Domańskiego – miały służyć nauczaniu o kraju. Zwracanie uwagi młodzieży na zasoby przyrodnicze miało na celu podniesienie ich do rangi „własności publicznej” (Domański, 1911, s. 365–366). W prasie podkreślano postawy sprzyjające ochronie przyrody i ujmowano je w kategorię obowiązku „każdego obywatela kraju” (Polskie..., 1908, s. 19). Zakładano, że te działania przyczynią się do rozbudzenia zainteresowania otoczeniem, przyrodą, kulturą oraz zachęcą uczniów do badań nad najbliższą okolicą. Jednocześnie miały przynosić korzyści w postaci pozyskanych i opisanych obiektów. Czyniąc adolescentów „aktorami teatru krajoznawstwa”, nie zauważano, że gromadzenie eksponatów wymagało przygotowania do ich zdobywania, a także wiedzy i umiejętności do ich opisywania. Dla młodzieży, w szczególności włościańskiej, która pozostawała w rodzinnych domach, pracowała na roli i nie uczęszczała do szkół gospodarczych działania te były niemożliwe do zrealizowania.

Na początku XX wieku działalność wystawiennicza była obszarem, w którym realizowano ideę krajoznawstwa. Współczesna badaczka Małgorzata Litwinowicz-Droździel stwierdziła, że praktyki wystawiennicze (na przełomie XIX i XX wieku) łączyły się z kwestiami tożsamości narodowej poprzez nadawanie „materialnych i widzialnych kształtów temu, co nazywa się narodowością” (Litwinowicz-Droździel, 2017, s. 333). Wystawy traktowano jako formę utrwalenia pamięci i ukazania ciągłości historii poprzez eksponaty, co zdaniem publicystów utwierdzało odwiedzających w poczuciu wspólnoty (Ad., 1911, s. 189). Przekazywanie informacji o twórczości polskich artystów i zapoznanie z ich dziełami miało na celu pobudzenie zainteresowania sztuką polską (M.K., 1911, s. 372). Miejscowe wystawy przyrodniczo-geograficzne miały z kolei zainteresować młodzież rodzimą przyrodą (Wystawa..., 1913, s. 10), a także miały sprzyjać tworzeniu zbiorowego wyobrażenia o Polsce. Prezentowane eksponaty uznawano za nośnik „ducha narodowego” zmaterializowany w tych obiektach. W „Zorzy” wskazywano, że „każdy naród ma właściwe sobie ozdoby, po których możemy go poznać i odróżnić od innych narodów” (Ad., 1911, s. 189). W określeniu tożsamości narodowej sprzyja-

ło poznawanie tradycji, strojów ludowych, sztuki regionalnej, okazów przemysłu i zdobnictwa, modeli narzędzi rolniczych, wyrobów rękodzielniczych m.in. Mazurów, Kurpiów, Kujawiaków. W postawie tej widoczna jest zmiana w określaniu źródeł tożsamości narodowej. Odchodzono od wzorów kultury szlacheckiej na rzecz ludu, który postrzegano jako najbardziej pierwotny, nietknięty „obczyzny połyskiem i zupełnie nie zindywidualizowany” (Jedlicki, 2002, s. 62). Praktyczna realizacja idei krajoznawstwa w ruchu wystawienniczym była formą narracji historycznej i służyła ukierunkowaniu odwiedzających na wydarzenia, osoby i eksponaty, mające sprzyjać kształtowaniu tożsamości młodzieży (Pomian, 2006).

PODSUMOWANIE

Na początku XX wieku idea krajoznawstwa odgrywała istotną rolę w kształtowaniu tożsamości narodowej młodego pokolenia. Uważano ją za szczególnie ważną, gdyż w przededniu I wojny światowej młodzieży przypisywano wyjątkową rolę w życiu społecznym, która wiązała się z przekonaniem o jej posłannictwie w działaniach o charakterze niepodległościowym. Jej szczególne znaczenie wynikało z utrwalenia identyfikacji adolescentów z narodem oraz poczucia przynależności i wspólnoty. Krajoznawstwo służyło także kształtowaniu postawy obywatelskiej. Krajoznawcy wskazywali, że lepsze poznanie kraju przez młodzież przyczyni się do przyjęcia przez nią postawy szacunku do dziedzictwa narodowego i zachęci do jego ochrony. Młode pokolenie dzięki działaniom krajoznawczym miało mieć poczucie odpowiedzialności za kraj. Ponadto podkreślano wspólnotowość językową, historyczną i regionalną, co miało sprzyjać kształtowaniu poczucia wspólnoty obywatelskiej i społecznej integracji. Działania na rzecz kształtowania tożsamości narodowej młodego pokolenia były głęboko zakorzenione w historycznym kontekście i związane z dążeniami do odzyskania niepodległości. Uważano, że krajoznawstwo może być formą samokształcenia służącą zdobywaniu informacji z historii i geografii kraju, co wpływało na tworzenie więzi z ojczyzną. Włączenie adolescentów w ruch krajoznawczy zakładało także zwiększenie ich społecznej aktywności poprzez wykorzystanie wiedzy krajoznawczej do działań na rzecz niepodległości. Ponadto zachęcano młodzież do przyjęcia postawy otwartości w zachowaniu polskich zwyczajów i tradycji, ratowaniu pamiątek z przeszłości czy zbieraniu okazów rodzimej przyrody.

WNIOSKI

Krajoznawcy wskazywali na istotne elementy budowania tożsamości narodowej, często narzucając adolescentom to, co uważali za szczególnie ważne. Podejmując

tę problematykę w artykułach, książkach, odczytach, na ogół traktowano młode pokolenie *en masse*, nie zauważając zróżnicowania tej grupy. Znaczącą rolę przypisywano do identyfikacji młodzieży z językiem polskim, miejscami i wydarzeniami historyczno-politycznymi. Priorytetowe znaczenie nadawano także poznaniu kultury polskiej, tradycji, pamiątek, zabytków i walorów przyrodniczych. Określone przez krajoznawców elementy, mające wymiar poznawczy i wychowawczy, uznawano za „nośnik pamięci” oraz istotne składniki wspólnoty narodowej i etnicznej, co sprzyjało także kształtowaniu tożsamości etnicznej młodzieży.

Proponowane przez krajoznawców rozwiązania sprzyjały umacnianiu tożsamości narodowej wśród adolescentów, głównie przedstawiceli grup elitarnych oraz próbie budowania i włączenia w te działania grup nieelitarnych. W zróżnicowanym etnicznie, kulturowo i religijnie Królestwie Polskim idea krajoznawstwa nie była inkluzyjna. W publicystyce nie podejmowano rozważań dotyczących jej realizacji wśród młodzieży żydowskiej, niemieckiej czy litewskiej. Nie formułowano rozwiązań dotyczących prowadzenia alternatywnych działań krajoznawczych dla młodzieży innych wyznań. Mimo że religia i przynależność etniczna stanowiły istotne składniki tożsamości, to nie zauważano lub celowo pomijano je w ofercie krajoznawstwa.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, Komitet Uczczenia Pamięci Stefani Sempołowskiej Komitet Redakcyjny Pism Zbiorowych Stefani Sempołowskiej, sygn. 20, k. 15, 42.

Źródła drukowane

- Ad. (1911). Wystawa zdobnictwa ludowego w Warszawie. *Zorza*, 10, 189.
- Chmielińska, A. (1912). Pięć wycieczek po kraju: Odwiedziny Liskowa pod Kaliszem. *Gazeta Świąteczna, 1661 i 1662*, 5–6.
- Domański, S. (1911). Poznaj swój kraj. *Zorza*, 19, 365–366.
- Janowski, A. (1914). Naokoło świata: Odczyty krajoznawcze. *Zorza*, 5, 65–66.
- Janowski, A. (1916a). *Pogadanki krajoznawcze*. Gebethner i Wolff.
- Janowski, A. (1916b). Referat wygłoszony na zebraniu członków dn. 6 grudnia 1916 r. w wielkiej Sali Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. *Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, 8, 3.
- Jurgis, W. (1912). Krajobraz (przyczynek do teorii krajoznawczej). *Ziemia*, 33, 530.
- Kronika miesięczna. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze (1908). *Biblioteka Warszawska*, 1, 419.
- Kulwiec, K. (1914). Kolce naszej pracy społecznej. *Ziemia*, 15, 227.
- M.K. (1911). Wycieczka wychowanek kursów w Golach. *Zorza*, 19, 372.

- Maciesza, A. (1910). O pogłębianiu ruchu krajoznawczego u nas. *Ziemia*, 7, 98.
- Metodyka wycieczek krajoznawczych: wydawnictwo zbiorowe z ilustracjami* (1909).
Polskie Towarzystwo Krajoznawcze.
- Nałkowski, W. (1910). Krajoznawstwo i jego stosunek do geografii. *Ziemia*, 2; 3, 17–19,
33–36.
- Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. (1908). *Ziarno*, 21, 19.
- Sawicki, L. (1910). Szkic programu badań krajoznawczych. *Ziemia*, 1, 5–7.
- Sawicki, L. (1913). Krajoznawstwo. W A. Chętnik, L. Sawicki (red.), *Dla krajoznawstwa. Książeczka z rysunkami dla ludu i młodzieży* (s. 3–11). Wyd. Redakcji „Drużyny”.
- Wisznicki, M. (1912). Znaczenie wychowawcze wycieczek krajoznawczych. *Ziemia*,
maj, 5.
- Wystawa entomologiczna w Warszawie (1913). *Złoty Róg*, 15, 10.
- Z.D. [Zdzisław Dębicki]. (1909). Wakacje. *Tygodnik Ilustrowany*, 25, 498.

Opracowania

- Bednarz-Grzybek, R., Bołdyrew, A., Kacprzak, M.M. (red.). (2023). *Edukacja i wychowanie dzieci i młodzieży w czasopiśmiennictwie społeczno-kulturalnym Królestwa Polskiego w latach 1905–1918. Bibliografia adnotowana*, cz. 1–2, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego.
- Babiński, G. (1998), Etniczność. W Z. Bokoszański i in. (red.), *Encyklopedia socjologii*, t. 1 (s. 191–195). Oficyna Naukowa.
- Bołdyrew, A. (2019). Nowoczesność, edukacja, młode pokolenie w perspektywie badań historyczno-pedagogicznych. *Wychowanie w Rodzinie*, 2, 65–79. <http://doi.org/10.34616/wwr.2019.2.065.079>
- Bołdyrew, A. (2023). Wstęp. W A. Bołdyrew, M.M. Krakowiak (red.), *Rola młodzieży w życiu społecznym w Królestwie Polskim i na Kresach w latach 1905–1918. Wybór tekstów publicystycznych*, t. I: 1905–1914 (s. 13). Wyd. IHiSM Piotrkowskie Bractwo Akademickie im. Zygmunta I Starego.
- Bołdyrew, A., Krakowiak, M.M. (2023a). Janowski Aleksander. W A. Bołdyrew, A. Wałęga (red.), *Działaczki i działacze oświatowi w Królestwie Polskim u progu niepodległości. Słownik biograficzny*, t. I (s. 329–331). Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego.
- Bołdyrew, A., Krakowiak, M.M. (2023b). Kulwieć Kazimierz. W A. Bołdyrew, A. Wałęga (red.), *Działaczki i działacze oświatowi w Królestwie Polskim u progu niepodległości. Słownik biograficzny*, t. I (s. 462–463). Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego.
- Bończa-Tomaszewski, N. (2005). Polskojęzyczni chłopci? Podstawowe problemy nowoczesnej historii chłopów polskich. *Kwartalnik Historyczny*, 2, 92.
- Chwalba, A. (2000). *Historia Polski 1795–1918* (s. 320). Wyd. Literackie.
- Ćwikła, L. (2018). Prawne aspekty funkcjonowania stowarzyszeń prowadzących działalność w dziedzinie turystyki na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. W P. Cybula (red.), *Prawne aspekty podróży i turystyki – historia i współczesność. Prace poświęcone pamięci Profesora Janusza Sondla* (s. 165). Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- Grabowska-Pieńkosz, D. (2023). Heilpern Maksymilian. W A. Bołdyrew, A. Wałęga (red.), *Działaczki i działacze oświatowi w Królestwie Polskim u progu niepodległości. Słownik biograficzny*, t. I (s. 304–307). Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego.
- Growiec, K., Kaprański, S. (2014). Tożsamość. W M. Saryusz-Wolska, R. Traba, J. Kalicka (red.), *Modi memorandi: leksykon kultury pamięci* (s. 489). Scholar.
- Jedlicki, J. (2002). *Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują. Studia z dziejów idei i wyobraźni XIX wieku*. PWN.
- Kieniewicz, S. (1982). *Historyk a świadomość narodowa*. Czytelnik.
- Kizwalter, T. (2007). Historia powszechna: wiek XIX (s. 54–60). Trio.
- Krakowiak, M. (2022). Aleksander Jankowski (1866–1944) i Kazimierz Kulwieć (1871–1943) propagatorzy krajoznawstwa wśród młodzieży w Królestwie Polskim na początku XX wieku. *Przegląd Edukacyjny*, 2–3, 2–6.
- Krzyżanowski, A., Kumaniecki, A. (1915). *Statystyka Polski*. Polskie Tow. Statystyczne.
- Kubkowski, P. (2018). Sprężyści. Kulturowa historia warszawskich cyklistów na przełomie XIX i XX wieku (s. 363). Narodowe Centrum Kultury.
- Litwinowicz-Drożdziel, M. (2017). Widoki polskości. Próby stylu, próby reprezentacji. W I. Kurz, M. Litwinowicz-Drożdziel, P. Rodak (red.), *Ekspozycje nowoczesności. Wystawy w doświadczenie procesów modernizacyjnych w Polsce 1821–1929* (s. 333). Neriton.
- Łuczewski, M., Maślanka, T. (2014). Naród. W M. Saryusz-Wolska, R. Traba, J. Kalicka (red.), *Modi memorandi: leksykon kultury pamięci* (s. 253). Scholar.
- Michalska, I. (2023). Hoffman Karol. W A. Bołdyrew, A. Wałęga (red.), *Działaczki i działacze oświatowi w Królestwie Polskim u progu niepodległości. Słownik biograficzny*, t. I (s. 313–314). Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego.
- Micińska, M. (1995). *Między Królem Duchem a mieszczaninem. Obraz bohatera narodowego w piśmiennictwie polskim przełomu XIX i XX w. (1890–1914)*. Leopoldinum.
- Molenda, J. (1999). *Chłopi, naród, niepodległość: kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*. Neriton.
- Podemski, K. (2005). *Socjologia podróży*. Wyd. Naukowe UAM.
- Pomian, K. (2006). *Historia: nauka wobec pamięci*. Wyd. UMCS.
- Stepnik, K. (2008). Środki lokomocji w prasie warszawskiej lat 1910–1914. Koncepcja fonopressu. W K. Stepnik, M. Rajewski (red.), *Komunikowanie i komunikacja na ziemiach polskich w latach 1795–1918* (s. 147). Wyd. UMCS.
- Szewczyk, D. (2017). Turystyka i krajoznawstwo na ziemiach polskich w XIX i na początku XX w. W M. Ausz, J. Bugajska-Więcławska, A. Stepnik, D. Szewczuk (red.), *Turystyka w edukacji historycznej i obywatelskiej* (s. 161). Wyd. UMCS.

THE IDEA OF SIGHTSEEING AND THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY OF YOUTH IN THE KINGDOM OF POLAND IN THE EARLY 20TH CENTURY

Introduction: At the beginning of the 20th century, the idea of sightseeing as a social movement and a field of study was developing in the Kingdom of Poland. It had a special significance due to the socio-political conditions of the Polish lands. It was an attempt to oppose the russification activities, through activities aimed at preserving heritage and traditions to build and maintain national identity.

Research Aim: The aim of the article is to show the idea of sightseeing and the role of the sightseeing movement as a tool for shaping the national identity of adolescents in the Kingdom of Poland at the beginning of the 20th century.

Evidence-based Facts: Previous studies on the historical aspects of the sightseeing movement have mainly focused on the evolution of the idea, its origins, examples of practical implementation of activities and representatives of the sightseeing movement. Although some texts have discussed the issue of sightseeing as an educational tool, there has been a lack of in-depth analyses considering the impact of the idea of sightseeing on the shaping of the national identity of adolescents.

Summary: The sightseeing activities were seen as a hope for shaping patriotic and civic attitudes. Forms of sightseeing activities at the beginning of the 20th century were regarded as a form of patriotic education. Despite the declarations about the democratic character of the sightseeing movement, it remained an exclusive movement especially for people from non-elite backgrounds and national minority.

Keywords: Kingdom of Poland, youth, sightseeing, national identity